УДК 377.134:004

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/35-3-10>**Арина МІТЄВА,***orcid.org/0000-0001-6304-915X**концертмейстер кафедри теорії і методики музичної освіти та хореографії
Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
(Мелітополь, Запорізька область, Україна) arina.miteva.2014@gmail.com***Ганна ВРУБЕЛЬ,***orcid.org/0000-0001-5890-2718**концертмейстер кафедри теорії і методики музичної освіти та хореографії
Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
(Мелітополь, Запорізька область, Україна) annavrubel2018@gmail.com*

ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ В УМОВАХ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

Сучасні тенденції, що характеризують європейський освітній простір XXI століття, засвідчують утвердження нових підходів до процесу та результатів виховного впливу на особистість, переоцінку традиційних освітніх парадигм з урахуванням вимог сьогодення, глобалізаційних змін, помітні спроби пошуку інноваційних шляхів педагогічної діяльності. Отже, система цінностей, на які орієнтований педагогічний процес, має культурно-історичний характер. Авторки статті вважають проблему етнокультурного виховання молодого покоління актуальною. Саме етнічність стає яскравим показником «іншості», характеристикою іншого, «чужого» на тлі сучасних глобалізаційних процесів.

Аналіз авторками досліджень і публікацій засвідчує наявність різних підходів до визначення понять «етнокультурна толерантність», «етнокультурна компетентність». У статті розкриваються різні аспекти «етнокультурності» особистості. Розглядається процес формування етнічної культури, який має багатоаспектову структуру та компоненти. Висвітлено основні особливості етнічної культури.

Особлива увага у статті приділяється аналізу такого суб'єктивного чинника, як «етнокультурна компетентність», розкрито сутність цього поняття. Природа «етнокультурної компетентності» дає вихід на саморозвиток і самореалізацію особистості. Авторки статті виділили такі педагогічні механізми, що забезпечують процес формування етнокультурної компетентності: виховання, навчання, діяльність, спілкування. Висвітлено пріоритетні завдання виховання в контексті міжкультурної взаємодії в умовах Нової української школи. Уміння застосовувати здобуті знання і навички в конкретному етнічному середовищі та ціннісному ставленні до відповідної діяльності вважаємо критерієм їхньої етнокультурної компетентності.

У статті авторками розглядається проблема формування етнокультурної компетентності в умовах сучасного освітнього середовища школи. Концептуальні положення державного освітнього стандарту Нової української школи орієнтовані на формування в учнів основ етнічної та національної приналежності і шанобливого ставлення до історії та культури інших народів. Формування етнокультурної компетентності учнів можливе за особливої ролі освітнього закладу, де закладаються основи культурного розвитку, моральних якостей і настанов, а також розвивається здатність до міжкультурного конструктивного діалогу і партнерства.

Ключові слова: етнокультурна компетентність, культура, етнокультурна толерантність, етнокультурне виховання, міжкультурна взаємодія, освітнє середовище.

Арина MITIEVA,*orcid.org/0000-0001-6304-915X**Concertmaster at the Department of Theory and Methods
of Music Education and Choreography
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
(Melitopol, Zaporizhia region, Ukraine) arina.miteva.2014@gmail.com***Anna VRUBEL,***Concertmaster at the Department of Theory and Methods
of Music Education and Choreography
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
(Melitopol, Zaporizhia region, Ukraine) annavrubel2018@gmail.com*

FORMATION OF ETHNOCULTURAL COMPETENCE STUDENTS IN THE CONDITIONS OF THE NEW UKRAINIAN SCHOOL

Modern trends characterizing the European educational space of the XXI century testify adoption of new approaches to the process and impact of education on the individual, reassessment of traditional educational paradigms taking into account modern conditions, globalization and significant attempts to find innovative ways of teaching. Thus, the system of values on which the pedagogical process is focused is cultural and historical. The authors of the article consider the problem of ethnocultural education of the younger generation relevant as it is ethnicity that transforms to be a bright indicator of "otherness", a characteristic of another, "foreign" on the background of modern globalization processes.

The authors' analysis of researches and publications displays the existence of different approaches to the definition of "ethnocultural tolerance", "ethnocultural competence". The article reveals various aspects of "ethnotolerance" of an individual. The article takes a look at the formation process of ethnic culture having multi-level structure and components. The main features of ethnic culture are highlighted.

The article pays special attention to the analysis of such a subjective factor as "ethnocultural competence", revealing the essence of this concept. The nature of "ethnocultural competence" provides access to self-development and self-realization of the individual. The authors of the article identified such pedagogical mechanisms that ensure the process of formation of ethnocultural competence as: education, training, activities, communication. The article also covers priority tasks of education in the context of intercultural interaction in the conditions of New Ukrainian school. We consider the ability to apply the acquired knowledge and skills in a specific ethnic environment and values to the relevant activities as a criterion of their ethnocultural competence.

In the article the authors consider the problem of formation of ethnocultural competence in the modern educational environment of school. The conceptual provisions of the state educational standard of the New Ukrainian School are focused on the formation of students' foundations of ethnic and national affiliation and respect for the history and culture of other nations. The formation of ethnocultural competence of students is possible with the special role of the educational institution, which lays the foundations of cultural development, moral qualities and attitudes, as well as develops the ability to intercultural constructive dialogue and partnership.

Key words: ethnocultural competence, culture, ethnocultural tolerance, ethnocultural education, intercultural interaction, educational environment.

Постановка проблеми. Інтеграція України у світовий освітній простір пов'язана з пошуком нових шляхів формування особистості сучасного фахівця, здатного вільно орієнтуватися в полікультурному світі, толерантно ставитися до представників різних народів, їхнього культурного розмаїття і цінностей. У зв'язку із цим особливого значення в педагогічній науці набуває проблема виховання етнокультурної толерантності, яка актуалізувалася останнім часом не тільки в нашій країні, але й у всьому світі. По-перше, це пов'язано з інтенсифікацією інтеграційної взаємодії країн, народів, культур, по-друге – з посиленням тенденції до деструктивності у відносинах між державами, виникненням локальних воїн, конфліктів на релігійному і міжнаціональному ґрунті, агресії, тероризму. На тлі сучасних глобалізаційних процесів саме етнічність стає яскравим показником «іншості», характеристикою іншого, «чужого», проявляється в можливих зіткненнях. У даній ситуації етнокультурна толерантність виступає в ролі чинника стабілізації, є основою міжкультурної взаємодії, спрямованої на взаєморозуміння, повагу особистості іншого, прийняття його духовного світу. Актуальність об'єктивно наявної проблеми стала підставою для вибору теми нашої статті.

Аналіз досліджень. У розробленні проблеми етнокультурної толерантності накопичено вели-

чезний науковий матеріал філософського, загальнонаукового і приватнонаукового рівнів.

Проблема толерантності як складової частини діалогу культур і цивілізацій розроблялася: М. М. Бахтінім, Н. А. Бердяєвим, В. С. Біблером, М. Бубером, С. Л. Франком та іншими

Толерантність як цінність представлена в дослідженнях М. Б. Абсаямова, М. Вебера, Ф. Вольтера, А. Я. Гуревича, Р. Кагделла, І. Канта, Л. Ю. Коннікова, Дж. Локка, А. Ф. Лосєва, П. Менцера, М. С. Міріманової, І. Л. Мусхелишвили, А. Печчеї, Г. Ріккєрта, Н. С. Розова, В. М. Сергєєва, К. Сітарама, М. Шелера, Ю. А. Шрейдера й інших.

Питання національних відносин, етнографічні характеристики народів світу розкриваються в дослідженнях Р. Г. Абдулатіпова, С. А. Арутюнова, Ю. В. Арутюняна, Ю. В. Бромлея, Г. Д. Гачева, М. Н. Губогло, Л. Н. Гумільова й інших.

Толерантна педагогіка має глибоке коріння в поглядах Ш. О. Амонашвілі, К. М. Вентцеля, С. І. Гессена, В. В. Зінківського, П. Ф. Каптерева, К. Роджерса, В. А. Сухомлинського, Л. М. Толстого й інших.

У галузі педагогічної науки розроблені концепції формування толерантності (праці І. В. Воробйова, Т. Б. Загоруля, Н. Ю. Кудзієва, Г. Г. Маслова, Л. Л. Мончинської, Е. А. Стрельцова й інших), зокрема й етнокультурної (Г. С. Абібуллаєва,

О. А. Бурлак, Л. П. Ільченко, Н. В. Мольденгауер, П. В. Рум'янцева, Л. Р. Слобожанкіна й інша), а також моделі формування етнотолерантності свідомості особистості (Г. В. Безюлева, С. К. Бондирева, Д. В. Колесов, Г. М. Шаламова й інші), етнокультурної компетенції (І. В. Васютекова, Л. І. Пренко, Н. А. Шагаєва й інші), міжкультурного діалогу та міжнаціонального спілкування (М. М. Геворкян, Д. І. Латишіна, С. Р. Нашхоева, Е. А. Стрельцова, Р. З. Хайруллін та інші), полікультурної й етнокультурної освіти (Т. І. Бакланова, В. Н. Банніков, Т. А. Гелло, Л. М. Кашапова, Р. Х. Кузнєцова, С. В. Рикова й інші), міжкультурної взаємодії (І. Плужник та інші).

У розробленні проблеми формування етнокультурної толерантності особистості засобами музичного мистецтва важливу роль відіграють дослідження в галузі музичної та музично-педагогічної освіти Е. Б. Абдулліна, Ю. Б. Алієва, О. А. Апраксиної, Л. Г. Арчажнікової, Т. І. Бакланової, Л. А. Баренбойма, О. А. Бурлак, О. В. Зіміної, О. Р. Ільїної, Д. Б. Кабалецького, Л. М. Кашапова, І. С. Кобозева, Є. І. Максимова, Ф. В. Малухової, Т. Г. Маріупольської, Е. В. Ніколаєвої, Ф. Ш. Салітової, Л. А. Тарасової, Л. А. Філяліної, Г. М. Ципіна, Л. В. Школяр та інших.

Як показує проведений аналіз наукових праць, у педагогіці музичної освіти практично не приділялося особливій уваги проблемі формування етнокультурної толерантності особистості засобами музичного мистецтва. Деякі питання, розгляд яких необхідний для організації підготовки музикантів-педагогів у даному напрямі, залишилися недослідженими: не визначена роль музичної освіти у формуванні етнотолерантності особистості; не обґрунтований виховний потенціал музичного мистецтва як засобу формування етнокультурної толерантності особистості; не досліджений феномен етнокультурної толерантності крізь призму духовних цінностей, закладених у музичній культурі, і ціннісних орієнтацій особистості; у контексті діалогу культур та міжкультурної комунікації у процесі осягнення музики різних етнічних традицій; у ракурсі взаємодії музичних традицій Сходу і Заходу; у контексті проблеми розуміння музичної мови; не розроблені теорія і методика виховання етнокультурної толерантності особистості засобами музичного мистецтва; не визначені сутність і основні компоненти етнокультурної толерантності, що дозволяють виявити механізм її формування у процесі сприйняття музики; не визначені етапи, принципи, пріоритетні якості особистості педагога-музиканта, педагогічні умови, необхідні для ефективного

формування етнокультурної толерантності школярів у процесі музичних занять.

Мета статті полягає у визначенні комплексних знань і вмінь як складових частин етнокультурної компетентності, аналізі шляхів її формування під час навчання в загальноосвітній школі.

Виклад основного матеріалу. В умовах багатонаціональної України виникає соціальна потреба у формуванні полікультурної особистості, яка водночас поєднує в собі орієнтацію на етнокультурні духовні цінності і толерантність, а також здатність до міжкультурного конструктивного діалогу і партнерства. Освітній простір України являє собою розмаїття різних національних культур та культурних традицій. Концептуальні положення освітнього стандарту загальноосвітньої школи закріплюють думку про те, що сучасні педагогічні реалії, з одного боку, вимагають урахування в освіті етнокультурного чинника, з іншого – створювати умови для пізнання і розуміння культур інших народів багатонаціональної держави. У зв'язку із цим сучасна загальноосвітня школа повинна надати можливість учням для вивчення своїх витоків, а також познайомити із представниками інших етносів і етнічних груп.

У Концепції духовно-морального розвитку та виховання особистості громадянина України визначено мету і завдання, які орієнтовані на підтримку міжетнічного миру і злагоди, визнання і підтримку традицій і національної самосвідомості представників національних етносів. Формування етнокультурної компетентності учнів можливе за особливої ролі освітнього закладу, у якому закладаються основи культурного розвитку, моральних якостей, набувається досвід взаємодії та діяльності. Різним аспектам проблеми формування етнокультурної компетентності присвячені роботи Е. П. Белінської, А. Т. Авдієвського, О. В. Белової, О. М. Олексюк, Т. В. Поштареві, О. Л. Романової, Т. Г. Стефаненко, В. К. Шаповалова й інших.

Вивчення питань, пов'язаних з етнокультурою компетентністю, а також з умовами її формування, становить теоретичний і практичний інтерес у зв'язку з актуалізацією питань етнокультурної толерантності та національної самосвідомості, та відображають формування цілісного погляду особистості на світ у його єдності та розмаїтті народів, культур і релігій, а також шанобливого ставлення до них (Авдієвський, 1996: 8). Аналіз робіт науковців дозволив нам розкрити значення терміна «етнокультурна компетентність» і акцентувати проблематику досліджень у цій сфері. Для виявлення сутності етнокультурної компетент-

ності розглянемо поняття «етнічна культура», що є складовою частиною нашого дослідження. Покладаючись на визначення, яке зафіксовано у «Словнику етнічних термінів» за редакцією А. Г. Козлової, констатуємо, що дана дефініція пов'язана із загальним поняттям «культура». Процес формування етнічної культури має багатоступеневу структуру, компонентами якої є:

- середовище (природно-кліматичні, географічні умови);
- лінгвістична складова частина (мова, особливості міжособистісної комунікації);
- історична компонента (події, історична пам'ять, релігія);
- особливості життєдіяльності та господарювання;
- психологічні особливості (ментальність, звички, поведінка) (Стефаненко, 2006: 288).

Етнічна культура проявляється в мові, у вихованні дітей, в одязі, у благоустрої житла, у способі ведення домашнього господарства, у фольклорі, у поняттях про пристойність, у розумінні справедливості, такту тощо, тобто практично в усіх галузях життєдіяльності етносу.

Основні особливості етнічної культури такі:

- цілісність, яка являє собою сукупність різних, але функціонально взаємопов'язаних елементів, як-от: національна мова, література, музика, мистецтво;
- взаємозв'язок національних культур;
- творча спрямованість, яка здійснюється у процесі сприйняття і присвоєння особистістю ціннісних уявлень, настанов, норм, орієнтацій свого народу, які наділяють її характерними національними рисами;
- самобутність, що знаходить відображення в таких феноменах, як національне почуття, свідомість, характер, мислення;
- інтегральний характер, який базується на взаємозв'язку загальних елементів із різних наукових областей (література, історія, етнографія й інші). Жоден етнос не може розвиватися автономно, взаємозв'язки різних внутрішньоетнічних напрямів сприяють подальшому існуванню і просуванню вперед.

Як вважає М. М. Бахтін, лише взаємодія, що переходить у діалог різних культур, забезпечує усвідомлення і своєрідність власної культури. На його думку, «культура є там, де є дві (як мінімум) культури, самосвідомість культури – форма її буття на межі з іншою культурою» (Біблер, 1991: 85). Розуміння своєї культури є базою для активного взаємоприйняття й осмислення цінності чужої культури. Дане положення вважаємо

важливим для виявлення сутності етнокультурної компетентності. Етнокультурна компетентність – рівень прояву знань, необхідних для адекватних взаємин між представниками різних етносів і етнічних спільнот на основі взаємної згоди.

У процесі формування етнокультурної компетентності учнів необхідно враховувати:

- особливості суспільного розвитку, властиві окремо взятому етносу, ціннісні настанови й орієнтації його представників;
- специфіку самосвідомості представників етнічних груп;
- потреби та мотиви у процесі міжетнічної взаємодії.

Роботу з формування етнокультурної компетентності варто починати з раннього дитинства для досягнення подальших позитивних результатів. Натепер у практиці педагогів широко використовуються методичні розробки і рекомендації, які роблять можливим підвищення ефективності даної проблеми. Етнокультурна компетентність школярів передбачає наявність властивості особистості, що характеризується позитивним проявом у процесі міжетнічної взаємодії, а також готовність дитини до співпраці і комунікації в поліетнічному середовищі.

На думку Н. В. Кузьминої, складність організації освіти в поліетнічній країні полягає в тому, що школа покликана вирішувати не тільки завдання освіти: «Сфера освіти в такій країні покликана створювати умови для формування загальнонаціональної свідомості, духовної, мовної і культурної інтеграції народів України» (Кузьмина, 1984: 3).

Цільовими настановами етнокультурної компетентності є визначення моделі поведінки, спрямованої на результативну спільну діяльність в освітньому процесі, а також усунення негативного ставлення до людини, що відрізняється за зовнішніми ознаками, мовою, ціннісними орієнтирами. Етнокультурна компетентність включає готовність учнів до осягнення різних культур, звичаїв і традицій, через занурення в рідну, а потім і в іншу культуру. З огляду на це учню, з одного боку, необхідно опанувати норми і цінності свого етносу, а потім знайомитись зі знаннями й уявленнями про спосіб життя народів, що становлять етнокультурне оточення, а також сформувати вміння для ефективної міжетнічної взаємодії. Варто зазначити, що на основі єдиного процесу ідентифікації йде формування етнічної ідентичності дитини, що, у свою чергу, є умовою успішної адаптації молодого покоління до реалій життя в поліетнічному, полікультурному суспільстві. З іншого боку, учень повинен вміти усувати у своїй свідомості

й уміннях шаблонні дії, стереотипи мислення і забобони щодо тієї чи іншої етнічної групи, тобто все те, що заважає консолідації та конструктивному діалогу між учасниками освітнього процесу і міжетнічної взаємодії. Також хотілося б підкреслити і той факт, що етнокультурна компетентність, що передбачає засвоєння знань і набуття досвіду учнями в міжетнічній взаємодії, сприяє толерантному ставленню один до одного.

Етнокультурна компетентність об'єднує здатність і готовність до узгодженої діяльності на основі знань і досвіду, отриманих у процесі життєвих відносин і спеціально організованих форм навчання і виховання, які орієнтовані на самостійну участь молодшого школяра у процесі своєї освіти, а також спрямовані на ефективне пристосування до етнічно неоднорідного середовища. Готовність, у нашому випадку, виступає у вигляді психічного стану, який визначається як актуалізація і пристосування можливостей особистості для конструктивних дій, внутрішня налаштованість на характерну поведінку під час вирішення будь-яких завдань, усвідомлена настанова на активні та доцільні дії. Здатність у контексті етнокультурної компетентності розглядається нами як індивідуально-психологічні особливості та вміння особистості, від яких залежать успішність міжетнічної взаємодії й адаптації в поліетнічному середовищі (Вишневецький, 2003: 19).

Природа «етнокультурної компетентності» двоїста. З одного боку, вона соціально зумовлена, і в цьому сенсі є умовою інтеграції дитини в поліетнічну середу, з іншого боку, вона особистісно значуща, тобто зумовлена самою особистістю, розвитком її якостей і властивостей. Це свого роду вихід на саморозвиток і самореалізацію особистості.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки проведено велику кількість досліджень. За деякими даними, у чотири – п'ять років дитина вже може визначити деякі відмінні риси: колір волосся, колір шкіри. Однак більшість думок сходиться з положенням Ж. Піаже, що свідомо ідентифікація настає до підліткового віку. Етнічна обізнаність підвищується відповідно до розширення і збагачення знань, а також із розвитком пізнавальних процесів і пізнавального інтересу. Спочатку вона представлена елементарними знаннями про зовнішність людини, про матеріальну культуру (їжа, елементи одягу), традиції. З дорослішанням та інтелектуальним розвитком дитина здатна узагальнювати, аналізувати й інтерпретувати отримані етнокультурні знання й ознаки. Надалі вона збагачує знання новими елементами, пов'язаними з історичними подіями, пам'яттю предків, релігією.

Як педагогічні механізми, що забезпечують процес формування етнокультурної компетентності, можна виділити такі: виховання, навчання, діяльність, спілкування. Характерними індикаторами у процесі навчання є знання про історію, історичні події, історичні постаті, культуру, традиції та звичаї, господарсько-трудову діяльність, декоративно-прикладне мистецтво, національні свята тощо. У процесі виховання показниками виступають моральні якості, рівень вихованості, поведінка, позитивне ставлення один до одного. Діяльність характеризується ступенем участі в різного роду акціях і заходах (національні свята, дотримання традицій), особистим проявом у конкретній діяльності. Спілкування визначається конструктивною взаємодією в міжетнічному середовищі.

В умовах сучасної школи в контексті міжкультурної взаємодії пріоритетними завданнями виховання є:

- орієнтація на особистісний розвиток учня, з урахуванням його потреб, спрямованості й інтересів;
- формування етнічної та міжетнічної грамотності, що характеризує рівень володіння знаннями в області рідної культури і культури інших етносів;
- формування етнокультурної компетентності, яке передбачає входження в інші культури через осягнення й осмислення власної;
- усвідомлення впливу і взаємозбагачення різних культур у сучасному просторі, наявність позитивних інтеграційних якісних зв'язків.

У процесі організації роботи з формування етнокультурної компетентності учнів варто враховувати такі чинники, як: культурно-розвивальний простір міста, села (музеї, театри, парк культури тощо); культурно-розвивальний простір освітньої установи (насичення атрибутами національної культури: виставки, інформаційні стенди; включення в різні види позаурочної діяльності; ігрова і театралізована діяльність); етноматеріали (предмети декоративно-прикладного мистецтва, народні іграшки, розвивальні національні ігри тощо).

Отже, володіння етнокультурною компетентністю задовольняє і потреби соціуму, і особистісні настанови учнів. Етнічна тотожність – якість, яка зазвичай зберігається упродовж усього життя, однак не є винятком різного роду зміни життєвих ситуацій людини, які, можливо, приведуть до іншого етнокультурного оточення. Усі ці обставини, безумовно, потребують від особистості внесення уточнень, змін і поповнень у свої знання і

вміння в міжетнічній взаємодії. У процесі реалізації програми молодші школярі отримали певний потенціал, спрямований на підвищення рівня прояву етнокультурної компетентності, позитивну взаємодію із представниками різних етнічних спільнот і народів.

Висновки. Процес формування етнокультурної компетентності супроводжується виявленням

специфічних національних рис, дитина долучається до рідного слова, опановує мистецтво. Готовність дітей до діяльності в етнокультурному середовищі вважаємо критерієм їхньої етнокультурної компетентності, яка виявляється в уміннях застосувати здобуті знання і навички в конкретному етнічному середовищі та ціннісному ставленні до відповідної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдієвський А. Т. Формування особистості на ґрунті національно-культурного відродження. *Мистецтво у школі* : збірник статей. 1996. Вип. І. С. 80–83.
2. Стефаненко Т. Г. Етнопсихологія. Практикум : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Москва : Аспект-Пресс, 2006. 208 с.
3. Библер В. С. Михайло Михайлович Бахтін, або Поетика і культура. Москва : Прогрес, 1991. 176 с.
4. Кузьміна Н. В. Педагогическое мастерство учителя как фактор развития способностей учащихся. *Вопросы психологии*. 1984. 188 с.
5. Виховання етнотолерантності підлітка в сім'ї : словник / за заг. ред. А. Г. Козлової. Санкт-Петербург : Нестор, 2005. 316 с.
6. Вишневський О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Дрогобич : Коло, 2003. 528 с.
7. Олексюк О. М. Формування духовного потенціалу студентської молоді в процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01, 13.00.04. Київ, 1997. 50 с.
8. Чекан Ю. Сучасна соціокультурна ситуація і проблеми музичної освіти. *Українська музика*. 2013. Вип. 3 (9). С. 41–53.

REFERENCES

1. Avdievskiy A. T. Formuvannya osobystosti na hrunti natsionalno-kulturnoho vidrozhennia [Formation of personality on the basis of national and cultural revival] *Mystetstvo u shkoli*: zb. sh. Upor. I. M. Hadalova. K.: U DNU, 1996. – Vyp. I. pp. 80–83. [in Ukrainian].
2. Stefanenko T. H. Etnopsykholohiia. Praktykum: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchikh navchalnykh zakladiv [Workshop: a textbook for students of higher educational institutions] M: Aspekt Press, 2006. Pp. 208. [in Ukraine].
3. Bybler V. S. Mykhailo Mykhailovych Bakhtin, abo Poetyka i kultura [Mykhailo Mykhailovych Bakhtin, or Poetics and Culture] M.: Prohres, 1991. pp. 176 [in Ukrainian].
4. Kuzmyna N. V. Pedagogicheskoe masterstvo uchytelia kak faktor razvytiia sposobnostei uchashchysiasia [Teacher's pedagogical skills as a factor in the development of students' abilities] Kuzmyna N. V. / *Pytannia psykholohii*. – 1984. – pp. 188 [in Ukrainian].
5. Vykhovannia etnotolerantnosti pidlitka v simi: slovnyk [Vykhovannia etnotolerantnosti pidlitka v simi: slovnyk] pid zah. red. Kozlovoi A. H. SPb: Nestor, 2005. pp. 316 [in Ukrainian].
6. Vyshnevskiy O. I. Teoretychni osnovy suchasnoi ukrainskoi pedahohiky [Teoretychni osnovy suchasnoi ukrainskoi pedahohiky] Posibnyk dlia studentiv vyshchikh navchalnykh zakladiv Vyshnevskiy O.I. – Drohobych, Kolo, 2003. – pp. 528 [in Ukrainian].
7. Oleksiuk O. M. Formuvannya dukhovnoho potentsialu studentskoi molodi v protsesi profesiinoi pidhotovky: [Formuvannya dukhovnoho potentsialu studentskoi molodi v protsesi profesiinoi pidhotovky:] Avtoref. dys. d-ra ped. nauk: 13.00.01, 13.00.04 Oleksiuk. O. M. – Kyiv. un-t im. T. Shevchenka. – K., 1997. –pp. 50 [in Ukrainian].
8. Chekan Yu. (2013) Suchasna sotsiokulturna sytuatsiia i problemy muzychnoi osvity [Current socio-cultural situation and problems of music education] *Ukrainska muzyka*. Vyp. 3 (9) 41–53 s. [in Ukrainian].